

УДК: 376-053

Андрій Боярчук,

аспірант

E-mail: a.boyarchuk@ukr.net

ORCID ID 0009-0009-0978-3893

Andriy Boyarchuk,

postgraduate student,

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна, вул. М. Берлінського 9, м. Київ, 04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology, the National Academy of
Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Street M. Berlinskoho 9, Kyiv, 04060, Ukraine

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ

MODERN VIEWS FOR THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT

Анотація. У статті розкрито теоретичні питання психологічного супроводу. Публікацію присвячено актуальній у психології проблемі психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Розкрито зміст основних наукових досліджень стосовно супроводу та які чинники та фактори на нього впливають.

У статті проаналізовано сучасні дослідження проблеми психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Зроблено висновки, що зараз розвиток досліджень стосовно даної проблеми знаходиться на належному рівні.

Теоретично проаналізовано проблему психологічного супроводу в умовах інтегрованого навчання дітей з ООП. Визначено й вивчено особливості соціальної ситуації розвитку дітей з ООП. Визначено шляхи оптимізації соціальної ситуації розвитку дітей з ООП в процесі психологічного супроводу в умовах інтегрованого навчання.

Розкрито, що психологічний супровід молодших школярів з ООП має здійснюватися за такими напрямками: надання психокорекційної та психопрофілактичної допомоги дитині за індивідуальною програмою, складеною на підставі всебічного діагностичного обстеження; пояснення педагогам і батькам специфіки психічного розвитку дитини з ООП; психологічне консультування батьків; забезпечення сприятливого психологічного клімату в інтегрованому класі.

Ключові слова: супровід, психологічний супровід дитина з особливими освітніми потребами, психолого-педагогічний супровід.

Abstract. In the article described the theoretical issues of psychological support. Dedicated to the important topic in psychology, the problem of psychological support of the children with special educational needs. We were introduced with theoretical foundations of main (basic) scientific research in respect of psychological support and which factors are influenced on it.

In the articles described modern research of the problem of psychological support of the children with special educational needs. Made a conclusions that now the development of the research regarding current problem is on the proper level and pointed out the prospects of future research.

Theoretically analyzed the problem of psychological support in the condition of integrated education with the children with special educational needs.

Identified and studied peculiarities of social situation of the children's development with special educational needs. Identified of the routes of the optimization of social situation of children's development with the special educational needs in the process of psychological support in the condition of integrated studying.

It was revealed that psychological support younger schoolmates with the special educational needs should be developed for the following directions: offering of comprehensive diagnostic examination; explanation to the teachers and parents support of the specific of psychological development of the children with the special educational needs; psychological consultation of the parents; providing of favorable psychological climate in the integrated classroom.

Key words: support, psychological support of the children with special educational needs, psychology-pedagogical support.

Постановка проблеми. На сучасному етапі становлення та розвитку суспільства, пошуку, а також впровадження якісно нових підходів чільне місце займає організація діяльності психологічного супроводу.

За останній час загальною світовою тенденцією щодо розвитку спеціальної психології є підготовка особистості до повноцінного життя в соціумі. З цим пов'язана велика кількість досліджень щодо психологічного супроводу дітей з особливими освітніми. Звертаючи увагу на те, що в

Україні відбуваються воєнні дії, актуальним стає супровід дітей з особливими освітніми потребами, які проживають в родинях військовослужбовців, а також відносини між сім'єю, навчальним закладом та дитячо-батьківські стосунки. Такі вчені як Л. Гречко (2009), А. Душка (2011) досліджували дану проблематику в умовах мирного контексту.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В умовах модернізації освітньої системи уваги набуває питання психологічного супроводу. Проблеми психологічного супроводу розглядається в роботах сучасних вчених, зокрема в контексті інклюзивної моделі навчання. Проблема психологічного супроводу також була предметом досліджень українських та зарубіжних вчених – О. Вовченко (2019), Л. Гречко (2009), А. Душки (2011), В. Кобильченка (2009), А. Колупаєвої (2019), Г. Кукурузи (2013), Ю. Мартинюк (2015), М. Мушкевич (2020), О. Таранченко (2013), А. Чобанян (2019).

Мета дослідження: розкрити та проаналізувати стан теорії щодо проблем психологічного супроводу дітей в сучасних наукових дослідженнях.

Методи дослідження: Концептуальним фундаментом розуміння психологічного супроводу виступають дослідження, презентовані в цій статті. Теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного.

Результати дослідження. Соціальна ситуація розвитку дітей молодшого шкільного віку з ООП виявляється деформованою. Виразність та якість цієї деформації залежить, з одного боку, від структури особливих потреб, а з іншого – від особливостей організації соціального середовища, побудови взаємин у родині, з педагогами та однолітками, від умов навчання дитини.

Для забезпечення оптимального психічного розвитку, соціально-психологічного комфорту в інтегрованому середовищі навчання дітей з ООП потребує психологічного супроводу. Психологічний супровід є невід'ємною складовою комплексної психолого-медико-педагогічної підтримки і

передбачає врахування особливостей психічного розвитку при організації психокорекційного й психопрофілактичного впливу з метою успішної адаптації у відповідному соціальному середовищі дітей з ООП.

Сучасні науковці наголошують на важливості психологічного супроводу, а також командної роботи всіх спеціалістів та сім'ї. Командний підхід під час психологічного супроводу має велике значення, впливаючи на його ефективність.

У наш час велика кількість науковців переймаються питанням дослідження психологічного супроводу. Наразі через розвиток нових технологій збільшення кількості дітей, які потребують постійної підтримки спеціалістів, питання психологічного супроводу набуває все більшого значення.

Вперше законодавчо визнано (Закон «Про реабілітацію інвалідів в Україні») психолого-педагогічний супровід як необхідну умову успішного інтегрування в соціум дитини з особливими освітніми потребами, а також необхідність соціального, педагогічного й психологічного патронажу за місцем проживання (Закон України «Про освіту», 2017).

У практичній психології поняття з'явилося чи не з самого початку функціонування психологічної служби в системі освіти. Незважаючи на те, що термін «супровід» міцно увійшов у професійне життя практичних психологів і педагогів, використовується як концептуально, так і практично в практичній діяльності при вирішенні конкретних завдань, сьогодні ще немає єдності думок фахівців щодо цього визначеного поняття (Душка, Мартинюк, 2011: 254-262). Кожен інтерпретує його на власний розсуд та зважає на мету, яку він несе. Адже залежно від ситуації та особливостей індивідуума супровід може виконувати різноманітні функції. Поняття «супровід» несе в собі велику кількість інформації, це цілий процес, який тісно взаємопов'язаний з іншими психологічними принципами, підходами та методами роботи.

Термін «психологічний супровід» у сучасній психологічній літературі визначається досить широко. Крім того, в науково-методичній літературі відсутній однозначний підхід до визначених цілей, завдань та методів психологічного супроводу. Кожен з науковців виділяв особливості роботи, які вважав більш ефективними та сприятливими для дитини (Колупаєва, Таранченко, 2016: 152).

Чи можна сказати, що це погано? На нашу думку, ні. Адже через особистісні особливості дитини потрібно підбирати метод та форми, які будуть актуальні в даний час для даної ситуації. Діти всі абсолютно різні, тому форми та методи супроводу теж можуть бути різними. Далі ми ознайомимося з основними підходами, які визначали вчені щодо психологічного супроводу.

Так, Н. Софій (2015) визначила та запропонувала основні підходи щодо забезпечення інтегрованого супроводу дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі, наголошуючи на важливості надання послуг окремими профільними фахівцями та командний підхід. Вчена довела, що тільки за допомогою командного підходу можливість досягнення цілей зростає. Адже коли працює ціла система, то дитина знаходиться в центрі цієї єдиної системи, всі правила, завдання працюють однаково і вимоги до неї також незмінні. Супровід включає в себе підготовку всіх профільних та непрофільних спеціалістів, залучення батьків до діяльності. Тому в такому випадку супровід буде ефективнішим. Командний підхід – це залучення великої кількості людей, як спеціалістів, так і інших. Важливо не тільки гармонійно та злагоджено співпрацювати, але ще й навчити інших це роботи. Тому командний підхід спрямований на навчання непрофільних фахівців та батьків. Виділено та детально ознайомлено, а також проаналізовано, що командний підхід – основний, від ступеня готовності якого залежить якість проведення супроводу для дітей з особливими освітніми потребами та якісне надання послуг (Методичні рекомендації щодо

впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби, 2017).

Командний підхід – це залучення всіх фахівців, які мають відношення до дитини. Тільки коли робота проводиться комплексно та командою, буде значно вищий та ефективніший результат залучення. Під час командного підходу всі фахівці, адміністрація, вихователі, позашкільні установи та батьки безпосередньо беруть участь, як у виробленні програми для дитини, так і в подальшому супроводі та становленні дитини в суспільстві.

А. Колупаєва (2019) назвала супровід новою освітньою технологією. Вихідним положенням теорії та практики впровадження супроводу вчена вважає системно-орієнтований підхід, згідно з яким розвиток розуміють як вибір та засвоєння суб'єктом розвитку тих чи інших інновацій (Колупаєва, 2019: 304). Дослідниця зазначає, що супровід являє собою допомогу суб'єкту в розвитку формування орієнтаційного поля, в якому відповідальність за всі свої дії несе сам суб'єкт. Наголошує на тому, що важливо, щоб сам суб'єкт приймав рішення в різноманітних ситуаціях. Для цього необхідно створити такі умови, щоб в нього не лишалося іншого вибору, та не перекладати вибір на інших. Вчена наголошувала на важливості просто допомогти, а не виконати все за супроводжуваного, щоб він самостійно вчився досягати поставлених цілей.

Тобто, на думку дослідниці, супровід являє собою допомогу суб'єкту у прийнятті рішення в складних життєвих ситуаціях. Причому, не будь-яка форма допомоги, а саме підтримка, в основі якої збережено максимум свободи та відповідальності суб'єкта розвитку за вибір варіанта розв'язання актуальної проблеми.

В системі психологічного супроводу А. Колупаєва (2019) визначає такі підходи:

- навчання батьків (здійснюється для того, щоб батьки розуміли особливості своїх дітей та вміли з цим працювати. Батьки – це первинне середовище, в якому зростає та виховується дитина, вони мають дуже

великий вплив на неї, тому важливо, щоб вони були максимально задіяні в супроводі, брали активну участь та надавали приклад дітям.);

- навчання дітей та реалізація в житті методів самоконтролю, зосередження уваги, стратегій навчання, організаційних навичок або соціальних навичок;
- допомога інших спеціалістів;
- інші втручання вдома та в освітньому закладі, спрямовані на підвищення самоповаги (Колупаєва, 2019: 304).

За даною системою, система психологічного супроводу вибудовується значно швидше та продуктивніше. Залежно від ситуації та завдань, які передбачені в супроводі, спеціаліст формує програму, спираючись на потрібні йому елементи. Як вже говорилося, всі потребують індивідуального підходу, а також і індивідуальної програми розвитку. Необов'язково, що всі згадані вище елементи будуть присутні в супроводі однієї особи.

Одним із важливих принципів роботи авторка вважає принцип індивідуального підходу. Його сутність полягає в тому, що немає однакових рішень, хоч проблема може здаватися ідентичною. На це впливає велика кількість причин, як зовнішніх, так і внутрішніх. Кожна особистість індивідуальна, тому і робота з нею не може бути стандартною: що підійшло одному, зовсім може не підійти іншому. Індивідуальний підхід передбачає, передусім, виявлення особистісних характеристик суб'єкта, його цілей, завдань та пріоритетів. Тільки після аналізу суб'єкта, виявлення його сильних та слабких сторін, вибудовується схема подальшого супроводу.

У дослідженнях В. В. Кобильченка (2009) ми прослідковуємо теоретичну модель супроводу молодших школярів зі зниженням слуху в умовах інклюзивного навчання. Спрямована дана діяльність на комплексний підхід та толерантне ставлення. Головним в цьому дослідник вважає раннє втручання, яке є основою подальшого супроводу. Завдяки ранньому втручанню спеціаліст надає потрібні рекомендації родині й вони вчаться співпрацювати з самого малечку (Кобильченко, 2009: 149-167).

Питання теоретичних та методичних засад супроводу дітей, які потребують корекції психічного розвитку в умовах інклюзивної освіти, розглядає у своєму дослідженні А. Чобанян (2019). Дослідниця обґрунтувала та запровадила систему супроводу в процесі інклюзивного навчання, яка спрямована на розвиток психофізичних особливостей дітей на основі толерантного ставлення та розуміння, до даної категорії дітей. Вміння знаходитися з такими дітьми в одній групі, коли приклад надають вихователі, а діти наслідують його (Чобанян, 2019: 25).

Дуже велика кількість вчених, таких як Ю. Галлямов (2003), Р. Демянчук (2003) та інші, розглядали супровід як безперервний процес взаємодії.

Принцип «на боці дитини» бере свій початок від назви відомої монографії Франсуази Дольто, в ньому відображено базову розбіжність методу супроводу. Цей принцип передбачає, що на розвиток дитини впливають не тільки генотип, соціальне оточення, виховання, а ще й особливості її особистості. Адже багато хто не звертає уваги на особистість дитини і здебільшого шукає винних у всіх проблемах, чи то так склалася ситуація, чи хтось втрутився в неї. Але в будь-якій ситуації важливо звертати увагу і на особливості дитини, як вона реагує на певні моменти у своєму житті, та як справляється з ними.

Вчена у своїх дослідженнях вважала головним безперервність супроводу, адже ним передбачено супроводження на всіх етапах допомоги. Через це стан дитини буде в сприятливіших умовах і її розвиток буде кращим, ніж у випадку, коли дитина знаходиться в стресових ситуаціях, на які ніхто не впливає.

Важливим у психологічному супроводі автор вважав також єдність всіх фахівців та структур. Під час супроводу в дитини має випрацюватися єдина модель поведінки, тому важливо, щоб всі вимоги та методи роботи були однакові. Загалом фахівці дуже гарно доповнюють та допомагають один одному в виробленні моделі співпраці під час супроводу.

Одним із важливих методів роботи науковець вважає автономність. Під автономністю науковець розуміє один з найбільш складно реалізованих принципів. З одного боку, автономність центру виступає гарантом захисту від адміністративного тиску керівництва, педагогів, або шкільного навчального закладу, чи інших центрів, в якому перебуває дитина. З іншого боку, співробітники незалежного, автономного центру є мало інформовані про реальне життя освітньої установи, їм важче встановити контакт з педагогами в порівнянні зі співробітниками служби, які є членами педагогічного колективу, безпосередньо беруть участь в житті дитини. Склад останніх – це педагоги різних кваліфікацій, об'єднані в певну групу за принципом здійснення супроводу для конкретної дитини.

Психолого-педагогічні особливості супроводу дітей з порушеннями зору та слуху розглядав В. Кобильченко (2009). Він виокремлював важливість шкільного середовища для будь якої дитини, адже процес соціалізації в школі найефективніший та базовий. У шкільному середовищі дитина засвоює свої соціальні ролі, що є важливим для подальшого становлення в суспільстві як індивідуальності (Кобильченко, 2009: 149-167).

Вчений наголошує на тому, що під час супроводу дітей важливо акцентувати їхню увагу на своїй індивідуальності та особистості, формуванні «Я» концепції. Рефлексивне «Я» відображає сукупність міжіндивідуальних взаємин і здатності ставати вагомим для самого себе. Потрібно створювати такі умови під час супроводу, щоб дитина фокусувалась на собі як особистості, та пов'язувала події з собою, а не чимось іншим (Кобильченко, 2009: 149-167).

Також вчений виділяв поведінкову теорію, «теорію біхевіористів». Дана теорія соціалізацію дітей з особливими освітніми потребами розглядає з боку поведінкового контролю та основних функцій поведінки людини. Адже в будь-якій певній дії поведінка особистості (дитини) переслідує певну мету. Спираючись на аналіз поведінки, під час супроводу спеціаліст звертає увагу на поведінку дитини та яку мету вона переслідує, потім корегує її. Виділимо

4 цілі поведінки: досягання бажаного; уникнення небажаного; привернення уваги; аутостимуляція (будь-які дії чи ситуації, які викликають небажану поведінку).

Якщо проаналізувати поведінку дитини, то надалі з легкістю можна її корегувати в залежності від цілей.

В. Кобильченко (2009) також виокремив важливість психологічного супроводу педагогів. Під час психологічного супроводу дитини важливо звертати увагу також і на педагогічний колектив, який безпосередньо співпрацює з дітьми. Через виникнення конфліктних ситуацій спеціаліст має працювати з адміністрацією школи також (Кобильченко, 2009:149-167).

Не менш важливим вчений вважає і психологічний супровід батьків. Адже народження дитини з особливими потребами викликає в родині велику кількість емоцій, неприйняття та можливе в подальшому відчуження від дитини. Щоб цього не сталося, варто вчасно надати психологічну допомогу обом батькам. Важливо допомогти сім'ї сформуванню плану дій щодо розвитку дитини. Адже вони самостійно не розуміють, як допомогти, що потрібно зробити для подальшого розвитку їх дитини. Спеціаліст разом з батьками формує план розвитку, починаючи з маленьких цілей і закінчуючи великими вагомими. Також ставлять велику мету та розписують маленькі кроки, які потрібно зробити для досягнення чогось більшого.

Важливо, щоб у важкі моменти батьки не залишалися один на один з проблемою, а могли поділитися нею, не отримавши осуд. Супровід родини має бути безперервним та доступним.

Проблема психологічного супроводу сімей, які виховують дитину з особливими освітніми потребами, за останні роки набула великого розголосу. М. Мушкевич (2020), О. Реброва (2023) досліджували дане питання у своїх працях. Вченими досліджувалося питання сімейного супроводу родин, які виховують дитину з особливими потребами та вироблення системи взаємодії з ними (Мушкевич, 2020: 49); (Реброва, 2023: 17).

Г. Кукуруза (2013) сформувала і досить чітко обґрунтувала психологічну модель раннього втручання. Дану модель побудовано на основі суб'єкт-суб'єктного підходу, що базується на закономірностях онтогенетичного розвитку дитини раннього віку, враховує роль дитячо-батьківських стосунків та якості функціонування сім'ї при порушеннях здоров'я дитини. Авторкою розроблено технологію комплексної міждисциплінарної оцінки розвитку дитини та якості дитячо-батьківських стосунків, а також алгоритм формування та реалізації індивідуальних програм раннього втручання; запропоновано методику оцінки батьківських стосунків дітей; визначено критерії діагностики типів дитячо-батьківських стосунків та захисної копінг-поведінки батьків, зміст психокорекційної, психолого-педагогічної та розвивально-формуючої складових психологічної моделі раннього втручання; розроблено процедуру поетапного узгодження фахівцями та батьками функціонального запиту, ключової проблеми та всієї індивідуальної програми раннього втручання; запропоновано та апробовано форму амбулаторного супроводу сім'ї, що дає змогу відстежувати та оперативно реагувати на динаміку розвитку дитини, зміни емоційного стану батьків, особливості дитячо-батьківських стосунків. Наголошує на важливості раннього втручання та навчання батьків взаємодіяти з дітьми. Батьки несуть в собі великий приклад та віру в свої сили для дитини, їх важливість іноді недооцінено спеціалістами. Важливо, щоб вони проходили це разом з дитиною та вчили її своїм прикладом (Кукуруза, 2013: 244).

У своєму дослідженні А. Душка (2011) висвітлила новий напрям психологічної допомоги – психологічну синергетику, яка враховує синергетичні принципи та закономірності стосовно особистості батьків дітей з особливими освітніми потребами, їх психоемоційного стану, найближчого оточення та життя, діяльності в цілому. Наголошує на важливості супроводу не окремого члена родини, а її всієї разом (Душка, 2011: 254-262).

У дослідженні обґрунтовано та розроблено психолого-синергетичну технологію допомоги батькам дітей з особливими освітніми потребами, а

також з порушеннями психофізичного розвитку, яка базується на ідеях синергетики:

- врахування кризового стану батьків як основної умови розкриття мотиваційних ресурсів особистості (точка біфуркації);
- багатоваріативності, альтернативних шляхів розвитку;
- розвиток методів допомоги, заснованих на унікальних характеристиках кожної сім'ї як мікросоціальної групи, відбувається з обов'язковим використанням діалогу з батьками та за їх безпосередньої активної участі (закони резонансного збудження, явище синхронізації та коеволюції), батьки не пасивні слухачі, а активні учасники;
- безперервне використання зворотного зв'язку;
- накопичення інноваційних властивостей як основа постійних змін і здатність до самоорганізації.

Такої ж думки дотримувалася у своїх дослідженнях Ю. Мартинюк (2015), вивчаючи проблему емоційних станів батьків дітей з різними рівнями психосоціального розвитку, а також дітей з особливими освітніми потребами. Автором було створено моделі емоційних станів батьків дітей з різним рівнем соціального розвитку, встановлено основні відмінності у психологічних складових емоційних станів батьків з різними рівнями психосоціального розвитку (Мартинюк, 2015: 29-33).

Вчені вважали, що важливе місце в становленні дитини посідають батьки. А так, як діти повністю відчують стан батьків, вони автоматично поведуть себе як вони. Тому важливо під час психологічного супроводу родини звертати увагу на батьків та їх емоційний стан. Вчити їх відслідковувати спочатку свою поведінку, емоційний стан, а вже потім стан дитини. Намагатися пояснювати все дитині доступними словами, не грати в гру, що все завжди добре, а показати дитині, що всі емоції – це нормально, і їх потрібно переживати.

Аналіз психологічної літератури дає можливість стверджувати, що сьогодні супровід є особливою формою психологічної допомоги. Він

відрізняється від корекції, передбачає не «виправлення дефектів і реконструкцію», а пошук прихованих ресурсів людського розвитку, спираючись на власні можливості, й передбачає психологічні основи відновлення зв'язків між людьми (Колупаєва, 2019: 304); (Колупаєва, Таранченко, 2016:152).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналіз спеціальної науково-методичної літератури з проблем психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами свідчить про те, що незважаючи на численні дослідження, присвячені особливостям психологічного супроводу, новітнім технологіям та методам роботи, досі не існує однозначного підходу до визначення цілей і завдань психологічного супроводу та його змісту. Тому перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо в теоретичному обґрунтуванні змісту наукових підходів роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, які виховуються в родинах військовослужбовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречко, Л.М. (2008). Психологічний супровід дітей молодшого шкільного віку з вадами психофізичного розвитку в умовах інтегрованого навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.08/ Ін-т спец. педагогіки АПН України. Київ. 20 с.
2. Душка, А.Л., & Мартинюк, Ю.О. (2011). Надання психологічної допомоги сім'ям в ситуації постановки дитині діагнозу ДЦП. *Науковий вісник Південноукраїнського національного університету ім. К. Д. Ушинського*. № 1 – 12. С. 254-262
3. Єрмаков, І.Г., & Пузіков, Д.О. (2007). Життєвий проект особистості: від теорії до практики. Київ: «Освіта України». 212 с.
4. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 року «Про освіту». Дата оновлення: 08.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
5. Кобильченко, В.В. (2009). Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями зору та слуху. (Розділ 9. Психологічний супровід учнів з порушеннями зору та слуху на початковому етапі навчання). : Київ: Вид-во «Науковий світ». 149-167 с.

6. Колупаєва, А.А. (2019). Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: Харків : Вид-во «Ранок». 304 с.
7. Колупаєва, А.А., & Таранченко, О.М. (2016). «Інклюзивна освіта: від основ до практики»: Київ : (Серія «Інклюзивна освіта»). 152 с.
8. Кукуруза, Г.В. (2013). Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку: монографія. Харків. 244 с.
9. Мартинюк, Ю.О. (2015). Програма корекційного впливу на членів сім'ї з урахуванням стадії сприйняття дітей з психофізичними порушеннями. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. № 3. С. 29-33.
10. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. авт.-упор.: В. М. Горленко, Ю. А. Луценко, В. Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук; за заг. ред. В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 132 с.
11. Мушкевич, М.І. (2020). Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра с.-г. наук : 19.00.07: / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка нац. академії пед. наук України. Київ. 49 с.
12. Реброва, О.О. (2023). Психологічний супровід батьків дітей раннього віку з особливими освітніми потребами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра с.-г. наук : 19.00.08. Київ. 17 с.
13. Софій, Н.З. (2015). Особливості викладання в інклюзивному навчальному середовищі: *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Вип. 10. С. 173-177
14. Данілавічюте, Е.А., & Литовченко, С.В. (2012). Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник / За ред. А.А.Колупаєвої. Київ: Видавнича група «А.С.К.». 360 с.
15. Таранченко, О.М. (2013). Нові освітні маршрути для дітей з порушеннями слуху: інклюзивні заклади. *Початкова школа*. Київ. №2. С. 47–51
16. Чобанян, А.В. (2019). Психологічний супровід дітей старшого дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку помірного ступеня: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра с.-г. наук : 19.00.08 / Ін-т спец. педагогіки і психології ім. Миколи Ярмаченка нац. академії пед. наук України. Київ. 25 с.

REFERENCES

1. Hrechko, L.M. (2008). *Psychologichnyi suprovid ditei molodshoho shkilnoho viku z vadamy psykhofizychnoho rozvytku v umovakh intehrovanoho navchannia* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. Nauk. [Psychological support of children of younger

- school age with intellectual disabilities in the condition of integrated studying]: *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dushka, A.L., & Martyniuk, Yu. O. (2011). Nadannia psykholohichnoi dopomohy simiam v sytuatsii postanovky dytyni diahnozu DTsP. [Providing of psychological support to the families in the situation where put diagnosis of infantile cerebral palsy]. [*Naukovyi visnyk Pivdenoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. K. D. Ushynskoho*]:1-12, 254-262 [in Ukrainian].
 3. Yermakov, I.H., & Puzikov, D.O. (2007). Zhyttievyi proekt osobystosti: vid teorii do praktyky. [Life project of individual : from theory to the practice]: Kyiv: [«*Osvita Ukrainy*»]. [in Ukrainian].
 4. Zakon Ukrainy № 2145-VIII vid 05.09.2017 roku «Pro osvitu». (2017). [The Law of Ukraine № 2145-VIII dated 05.09.2017 «About education»]. Data onovlennia: 08.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. [in Ukrainian].
 5. Kobylchenko, V.V. (2009). Psykholoho-pedahohichni suprovid ditei z porushenniamy zoru ta slukhu. [Psychology-educational support of children with disabilities of vision and hearing] (Rozdil 9. Psykholohichni suprovid uchniv z porushenniamy zoru ta slukhu na pochatkovomu etapi navchannia) : Kyiv: [Vyd-vo «*Naukovyi svit*»]. [in Ukrainian].
 6. Kolupaieva, A.A. (2019). Navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v inkluzyvnomu seredovyschi. : [Study of the children with the special educational needs in inclusive environment]: Kharkiv : [Vyd-vo «*Ranok*»]. [in Ukrainian].
 7. Kolupaieva, A.A., & Taranchenko, O.M. (2016). «Inkluzyvna osvita: vid osnov do praktyky». [Inclusive study from basis to the practice]: Kyiv : [(*Seriia «Inkluzyvna osvita»*)]. [in Ukrainian].
 8. Kukuza, H.V. (2013). Psykholohichna model rannoho vtruchannia: dopomoha simiam, shcho vykhovuiut ditei rannoho viku z porushenniamy rozvytku: monohrafiia. [Psychological model of early intervention : support to the families which parenting children with development disabilities]: Kharkiv. [in Ukrainian].
 9. Martyniuk, Yu. O. (2015). Prohrama korektsiinoho vplyvu na chleniv simi z urakhuvanniam stadii spryiniattia ditei z psykhofizychnymy porushenniamy. [The program of correctional influence to the family members considering of the stage of perception of children with psychophysical disabilities]: [*Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti*]. 3, 29-33. [in Ukrainian].
 10. Metodichni rekomendatsii shchodo vprovadzhennia tsyklohram diialnosti pratsivnykiv psykholohichnoi sluzhby (2017). [Methodical recommendations regarding implementation cyclograms of activity of employees of psychological services] : metod. rek. avt.-upor.: V.

- M. Horlenko, Yu. A. Lutsenko, V. D. Ostrova, N. V. Sosnovenko, I. I. Tkachuk; za zah. red. V. H. Panka. Kyiv: UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty. [in Ukrainian].
11. Mushkevych, M.I. (2020). Psykholohichniy suprovid simei, shcho maiut problemnykh ditei. [Psychological support of the families with children with problems] : (Doct. diss.). In-t psykholohii im. H.S.Kostiuka nats. akademii ped. nauk Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
 12. Rebrova, O.O. (2023). Psykholohichniy suprovid batkiv ditei rannoho viku z osoblyvymy osvithnimy potrebamy. [Psychological support of parents who have children of younger age with the special educational needs]. (PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
 13. Sofii, N.Z. (2015). Osoblyvosti vykladannia v inkliuzyvnomu navchalnomu seredovyshti. [The peculiarities of education in the inclusive studying environment : persons with special needs: the routes of development]: [*Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*]. 10, 173-177. [in Ukrainian].
 14. Danilavichutiie, E.A., & Lytovchenko, S.V. (2012). Stratehii vykladannia v inkliuzyvnomu navchalnomu zakladi: navchalno-metodychnyi posibnyk / Za red. A.A.Kolupaievoi. Kyiv: [*Vydavnycha hrupa «A.S.K.»*]. [in Ukrainian].
 15. Taranchenko, O.M. (2013). Novi osvithni marshruty dlia ditei z porushenniamy slukhu: inkliuzyvni zaklad. [New educational routes for the children with hearing disabilities: inclusive institutions]: [*Pochatkova shkola*]. Kyiv, 2, 47–5. [in Ukrainian].
 16. Chobanian, A.V. (2019). Psykholohichniy suprovid ditei starshoho doshkilnoho viku z porushenniamy intelektualnoho rozvytku pomirnoho stupenia. [Psychological support of children of older preschool age with intellectual disabilities development of moderate degree] (PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].